

SZÁNTÓ
ZOLTÁN

ELŐSZÓ

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETÉN NYUGVÓ TÁRSADALOMTUDOMÁNY

Metateoretikus vázlatpontok

BEVEZETÉS

A racionális döntések elmélete minden bizonnyal az egyik legfontosabb – sőt megkockáztatjuk: metaelméleti szempontból kitüntetett¹ – modern metodológiai irányzat a társadalomtudományban. Termékenysége és heurisztikus értéke ma már nem csupán a közgazdászok számára nyilvánvaló: a racionális döntések elméletét mind több politológus, filozófus és szociológus, sőt pszichológus, történész és jogtudós tekinti természetes kiindulópontnak és nélkülözhetetlen konceptuális keretnek elméleti és empirikus kutatásai során. Ennek eredményeként – amit néha a közgazdaságtan imperialisztikus törekvéseként állítanak be (Radnitzky – Bernholz 1987) – új társadalomtudományi irányzatok születtek: a közösségi döntések elmélete (Mueller 1989), a racionális döntések elméletén nyugvó szociológia (Becker 1976, Boudon 1981, Coleman 1990, Abell 1991b), a racionális döntések elméletén nyugvó marxizmus (Elster 1985a, Roemer 1986a), a jog gazdasági elemzése (Posner 1992), hogy csak néhányra utaljunk.

A racionális döntések elméletére támaszkodó társadalomkutatók abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági intézmények, valamint a társadalmi változások legjobban úgy magyarázhatók meg, ha egyének (vagy testületi cselekvők) cselekedeteinek és interakcióinak eredményeként fogjuk fel őket. A cselekvések és interakciók pedig legjobban úgy érthetők meg, ha *mindenekelőtt* egyének racionális és önérdékkövető – pontosabban: korlátozó feltételek között, széles értelemben vett költség-haszon szempontokat mérlegelő – döntéseinek eredményeként fogjuk fel őket.

Ha metaelméleti szinten kívánjuk jellemezni a racionális döntések elméletén nyugvó társadalomkutatót, akkor – az általános metodológiai orientációk közül – egyértelműen a társadalomtudományi elemzés makro- és mikroszintje közti kölcsönhatásokat középpontba állító módszertani individualizmus, valamint a társadalomtudományok elméleti autonómiája mellett kardoskodó, s ennek szellemében magyarázat és megértés különbözőségét hangsúlyozó módszertani dualizmus címkéjét ragaszthatjuk rá.

¹ Eme állítás mellett szóló legfontosabb érvekre az összegzésben térünk vissza.

A válogatás elé szánt bevezető fejtegetések során – kitekintve a szélesebb szakirodalmi háttérre, s egyúttal beleszöve a gondolatmenetbe a kötetben szereplő írásokat – elsőként a módszertani individualizmus álláspontját körvonalazzuk, majd áttekintjük a racionális döntések elméletében az egyéni (és testületi) cselekvések fogalmi megragadására kialakított ideáltípusokat. Ezt követően felvázoljuk tudományelméleti hátterét, hogyan lehet – a módszertani dualizmus szellemében – a szóban forgó fogalmakat a társadalomtudományi magyarázatban és megértésben felhasználni. A gondolatmenet rövid összegzés zárja, melyben áttekintjük a racionalitás – ha nem is kizárólagos, de – logikai-metodológiai szempontból elsődleges szerepe mellett felhozható legfontosabb érveket.

MÓDSZERTANI INDIVIDUALIZMUS

1. Módszertani individualizmuson – egy mondatba sűrítve – azt a tételt értjük, hogy elvileg minden társadalmi jelenségre, szerkezetekre és változásaikra individuumok terminusaiban, azaz egyéni jellemzők (vágyak és lehetőségek, vélekedések és meggyőződések, döntések és cselekvések) figyelembevételével adható tudományos magyarázat (Elster 1982: 453.).

Raymond Boudon, francia szociológus a módszertani individualizmust mint a makroszociológia egyik lehetséges programját dolgozta ki (Boudon 1987: 45–70.). Szerinte ugyanis a nomologikus, az értelmező („interpretive”) és a kritikai paradigma mellett a módszertani individualizmus a negyedik önálló megközelítésmód a makroszociológiában. Hogyan jellemzi e program legfőbb sajátosságait? Tegyük fel, hogy tetszőleges M makrotársadalmi jelenség tudományos magyarázatát keressük. A módszertani individualizmus álláspontja szerint a kérdéses magyarázat először is azt jelenti, hogy M -et sikertől valamilyen m individuális cselekvések következményeként azonosítani. Matematikai szimbólumokkal kifejezve: $M=M(m)$, vagyis az M jelenség – valamilyen értelemben – „függvénye” az m cselekvéseknek. Ezek után m – weberi értelemben vett – motivációszerű megértésére (intencionális magyarázatára) kell sort keríteni oly módon, hogy m -et – legalábbis részben – társadalmi környezetével, a társadalmi kontextussal hozzuk összefüggésbe. A cselekvés megértése így – durván – azt jelenti, hogy belátjuk a cselekvés szituációnak megfelelő, vagyis tág értelemben vett *racionális* voltát. Amennyiben a cselekvés társadalmi kontextusát S -sel jelöljük, akkor a cselekvések megértését képletszerűen az $m=S(S)$ összefüggéssel fejezhetjük ki. S végül a társadalmi környezet maga is magyarázatra szorul. Ez pedig úgy történik, hogy a kontextust néhány – alkalmasan megválasztott – makroszociológiai jelenség (P) következményeként fogjuk fel, azaz: $S=S(P)$. Összegezve az elmondottakat, az individualisztikus program magvát a következő képlet segítségével ragadhatjuk meg: $M=M(m/S(P))$: adott makrotársadalmi jelenségre olyan individuális cselekvések szándékolt és/vagy nem szándékolt következményei révén adható magyarázat, amelyek meghatározott – makroszociológiai változók révén megragadható – társadalmi jelenségek eredményeképpen kialakuló társadalmi környezetnek felelnek meg. Boudon kötetünkben szereplő híres tanulmánya a viszonylagos frusztráció logikájáról kitűnően példázza, hogyan lehet a fenti sémát termékenyen, klasszikus szociológiai eszmefuttatá-

sokat újraértelmezve, az empirikus szociológiai kutatás számára irányt mutató módon, konkrét tartalommal megtölteni.²

2. A módszertani individualizmus³ *ontológiai*, a társadalmi valóság természetére vonatkozó posztulátuma szerint a társadalom egyénekből és ezek egymáshoz fűződő kapcsolataiból áll. A társadalom alapegységei (atomjai) az individuumok, valamint az olyan társadalmi intézmények és kollektívumok (csoportok, rendek, osztályok, szervezetek stb.), amelyek visszavezethetők az őket alkotó egyének viselkedései által meghatározott kapcsolatrendszerekre. A társadalmi valóságnak tehát nincsenek személytelen elemei: az egyének feletti (szupraindividuális) entitások vagy feloldhatók egyéni viselkedésekben és az egyéni cselekvések során kialakuló társadalmi interakciók hálózataiban, vagy pedig pusztán gondolati konstrukciók. Elsősorban az egyéneknek tulajdoníthatók célok és érdekek, s így elsősorban ők lehetnek megérthető cselekvések alanyai. A módszertani individualizmus újabb és mérsékeltabb változatainak képviselői⁴ már az ún. testületi (korporatív) cselekvőket – például a különböző társadalmi, gazdasági és politikai szervezeteket – is ugyanolyan tulajdonságokkal (célokkal, preferenciákkal, döntési és cselekvőképességgel) ruházzák fel, mint amilyenekkel az egyéni cselekvők rendelkeznek, nem feledkezve meg az efféle kollektív preferenciák kialakításával és közösségi döntések meghozatalával járó nehézségekről, sőt paradoxonokról.⁵ S végül: a társadalmi változások alapvetően egyének (vagy testületi aktorok) cselekvéseinek szándékolt és/vagy nem szándékolt következményei.

Az *ismeretelméleti* posztulátum azt a módot jelöli, ahogyan a tudományos vizsgálódások során megbízható ismeretekhez juthatunk. A módszertani individualizmus képviselői szerint a társadalmi, gazdasági, politikai és történelmi jelenségek és szabályszerűségek leírásakor egyének cselekvéseiből kell kiindulni. E tétel indoklásai között például olyan – gyakran megkérdőjelezhető – kijelentések szerepelnek, hogy csak az egyéni viselkedés tényei adták közvetlenül, csak ezek hozzáférhetőek a megfigyelés és közvetlen megértés számára. Vagy: csak így juthatunk minden normatív mozzanattól mentes, ellenőrizhető ismeretekhez.

A módszertani individualizmus harmadik posztulátuma azt határozza meg, hogy milyen jellegű kollektív fogalmak használata tekinthető legitimnek a társadalomtudományi vizsgálódások leíró és magyarázó részeiben. A társadalomtudományokban használandó *fogalmak logikai státusára* vonatkozó tézis minden ún. kollektív fogalom egyéni cselekvések (vágyak és lehetőségek, vélekedések és meggyőződések) terminusaiban történő újradefiniálását (explicációját) írja elő. Kollektív fogalom minden olyan fogalom, amely egyének valamilyen halmazát (pl. osztály, rend, szervezet), e halmazok valamilyen tulajdonságát (pl. integráció, kohézió, anómia) vagy e halmazok elemeinek valamilyen relációját (pl. hierarchia, struktúra, hatalom) jelöli.

² Boudon modelljének továbbfejlesztéséhez lásd: Kosaka 1991.

³ A módszertani individualizmus posztulátumainak áttekintése során erősen támaszkodtam Csontos László munkájára (é. n. 3–29. o.). A módszertani individualizmus kitűnő tárgyalása a magyar nyelvű szakirodalomban: Orthmayer 1997. Az irányzat modern tudományelméleti tárgyalásai közül kiemelkedik Bhargava (1992) monográfiája.

⁴ Lásd például Coleman (1990, 1–23. o.) vagy Elster ([1989] 1995, 21. o.).

⁵ A közösségi döntések elmélete részletesen hemutajti a kollektív preferenciák kialakításával, vagyis a különböző szavazási rendszerekkel járó nehézségeket. Lásd pl. Mueller 1989, 43–148. o. A kollektív cselekvés paradoxonának klasszikus elemzése: Olson [1965] 1997.

A módszertani individualizmus negyedik posztulátuma a társadalomtudományokban használatos *oksági magyarázatokkal kapcsolatos tartalmi megszorítást* fogalmaz meg. A tézis – dióhéjban – így összegezhető: az oksági magyarázatok általános érvényű szabályszerűségeket leíró premisszáit – Karl Popper kifejezésével élve – szituációs-logikai értelmezésre szorulnak. Ugyanez modern megfogalmazásban: elsősorban a racionális döntések elméletében kialakított modellek segítségével kell érthetővé tenni a szóban forgó szabályszerűségeket (Csontos 1985, 1–4. o.). Ezzel a hangsúlyt a társadalomtudományi magyarázat dinamikus oldalára – konkrétan: az empirikus szabályszerűségeket alakító különböző típusú makro-mikro, mikro-, illetve mikro-makro *mechanizmusokra* – helyezzük.⁶ Eme probléma megvilágításához vegyünk szemügyre egy konkrét példát:

3. Mancur Olson *A kollektív cselekvés logikája* című könyvében ([1965] 1997) – ami a racionális döntések elméletének egyik legkorábbi és legtermékenyebb alkalmazása a társadalomtudományban – olvashatjuk a következő mondatot: „Minél nagyobb egy csoport, annál kevésbé képes a kollektív jószág optimális mennyiségét biztosítani, s annál valószínűbb, hogy erőfeszítést sem tesz a kollektív jószág biztosítására.”⁷ Ezen empirikus szabályszerűségeket leíró mondatot – nevezzük T hipotézisnek – a deduktív logika következtetési szabályai alapján levezethetjük az alábbi két, általánosabb hipotézisből (Lindenberg 1985, 106. o.):

- H₁: Minél nagyobb egy csoport (vagy szervezet), annál alacsonyabb fokú a szervezetsége.
 H₂: Minél alacsonyabb fokú egy csoport (vagy szervezet) szervezetsége, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy képes lesz magának valamilyen közjóságot biztosítani.

T: Minél nagyobb egy csoport (vagy szervezet), annál kisebb a valószínűsége, hogy képes lesz magának valamilyen közjóságot biztosítani.

A H₁ hipotézis ismét levezethető újabb – Olson gondolatmenete alapján rekonstruálható – megállapításokból:

- S₁: Minél nagyobb egy csoport (vagy szervezet), annál nagyobbak megszervezésének költségei.
 S₂: Minél nagyobb egy csoport (vagy szervezet), relatíve annál kevesebb belső erőforrás áll rendelkezésre a csoport megszervezésére.
 S₃: Minél nagyobbak egy csoport (vagy szervezet) megszervezésének költségei, és minél kevesebb belső erőforrás áll rendelkezésére a csoport (vagy szervezet) megszervezésére, annál alacsonyabb fokú a szervezetsége.

H₁: Minél nagyobb egy csoport (vagy szervezet), annál alacsonyabb fokú a szervezetsége.

⁶ A társadalomtudományi magyarázatokat ilyen szellemben tárgyalja: Elster [1989] 1995, 14–15. o. A társadalomtudományi elemzés makro-, illetve mikroszintje közötti kapcsolatok kifejtéséhez lásd pl. Coleman 1990, 1–23. o., Abelj 1992.

⁷ Olson [1965] 1997, 42. o. Tiszta közjavaknak (vagy kollektív javaknak) nevezzük azokat a javakat, amelyeknek fogyasztói nem rivalizálnak egymással és amelyeknek a fogyasztásából nem lehet (vagy nem akarnak) senkit sem kizárni (pl. közbiztonság, általános béremelés).

A fenti következtetési láncolat – nem túl termékeny módon – elvileg a végtelenségig folytatható lenne. A deduktív érvelés rövidre zárásához (axiomatizálásához) Olson egy döntéseméleti összefüggésre támaszkodott: bemutatta a vizsgált szabályszerűséget eredményező egyéni cselekvések legfontosabb *mikromechanizmusát*, a racionális döntést. A T empirikus szabályszerűséget ugyanis érthetővé tehetjük oly módon is, hogy – racionális és önkéntes cselekvőket feltételezve – rámutatunk arra: minél nagyobb egy csoport (vagy szervezet), tipikus esetben annál kisebb a valószínűsége, hogy lesz egy (vagy néhány) olyan csoporttag, akinek a közjóság realizálásából származó egyéni haszna meghaladja a közjóság megteremtésének összköltségét.⁸ Kis létszámú (kiváltságos helyzetű) csoportokat mármint éppen ilyen egyének fognak – saját érdekeiket szem előtt tartva – kollektív javakkal ellátni. Közepes vagy nagy létszámú (latens) csoportok viszont csak ún. szelektív ösztönzők (kilátásba helyezett jutalmak és/vagy büntetések) alkalmazásával gondoskodhatnak az efféle javakról. Ekkor azonban a sikeres kollektív cselekvés már jutalmak megszerzésére és/vagy büntetések elkerülésére irányuló, racionális és önérdékkövető egyéni erőfeszítések *mellékterméke* lesz. Gondoljunk az adófizetés intézményes szabályozásának és az adóbevételekből finanszírozott közüzemeknek a példájára.

Olson érvelésének egyik továbbfejleszthető pontja, hogy nem veszi figyelembe explicit módon az efféle helyzetek stratégiai természetét. E hiányosságot pótolják azok a modellek, amelyek a kollektív cselekvés problémáját a játékelmélet eszközeivel vizsgálják. E modellek megalkotói a szóban forgó szabályszerűség másfajta – de ugyancsak szituációs-logikai – értelmezésére tettek javaslatot: rámutattak, hogy a közjavak realizálására törekvő nagy latens csoportok viselkedését jól leírhatjuk a fogolydilemma néven ismert játékelméleti modell alkalmasan megválasztott változatával. A probléma immár klasszikus megfogalmazása Russel Hardin nevéhez fűződik, aki válogatásunkban közölt tanulmányában elsőként tett javaslatot a kollektív cselekvés paradoxonának játékelméleti kifejtésére.⁹

4. A módszertani individualizmus korai változatai szerint – amelyeket összefoglalóan *pszichológiai redukcionizmusként* vagy egyszerűen pszichologizmusként emlegetünk – a társadalomtudományoknak a pszichológián, pontosabban pszichológiai összefüggéseken és szabályszerűségeken kell alapulniuk. E tézis a társadalomtudományok hipotéziseinek pszichológiai hipotézisekkel történő helyettesítését, a különböző társadalomtudományi elméletek pszichológiára történő visszavezetését („redukcióját”) írja elő. A redukció itt különböző tudományterületek közötti viszonyt jelent: az egyik elmélet hipotéziseinek egy másik elméletből történő származtatását.

Az efféle redukció kapcsán azonban alternatív megközelítések is kínálkoznak. A pszichologizmus – pontosabban annak válfajai: a tradicionális, a vulgár- és az induktivistá pszichologizmus – mellett utalhatunk az intencionalizmus címkeje alá sorolható konspirációs magyarázatokra vagy a világtörténelmi személyek elméletére.¹⁰ Karl Popper az első

⁸ Ezt mindenekelőtt az indokolja, hogy a csoportméret növekedésével párhuzamosan – tipikus esetben – nőnek a közjavak biztosításának költségei és csökkennek az abból származó egyéni hasznok.

⁹ Hardin később önálló monográfiát (1982) szentelt a kollektív cselekvés problematikájának. A kollektív cselekvés játékelméleti modelljeihez lásd még: Sandler 1992.

¹⁰ A módszertani individualizmus típusváltozatainak részletes bemutatásához és kritikájukhoz lásd Orthmayr 1997.

között fogalmazta meg – éppen a szóban forgó pszichologizmus képviselőivel vitázva – explicit formában (Popper [1944/45] 1989, 149. o., Popper [1962] 1976, 297–299. o.) az ún. szituációs-logikai modelleken nyugvó megközelítés mellett szóló legfontosabb érveket:

A pszichológiát nem tekinthetjük ... a társadalomtudományok alaptudományának. Az, ami elvileg nem magyarázható pszichológiailag, és az, amit előfeltételeznünk kell minden pszichológiai magyarázatban, az ember társadalmi környezete. A társadalomtudományok alapvető feladata, hogy leírják e társadalmi környezetet, mégpedig magyarázó elméletekkel ... A nemzetgazdasági tételek logikai vizsgálata olyan eredményre vezet, ami alkalmazható minden társadalomtudományra. E szerint ... a társadalomtudományokban létezik egy *tiszta objektív módszer*, amelyet alkalmasint *objektív*-megértő módszernek vagy szituációs-logikának nevezhetünk. Az *objektív*-megértő társadalomtudomány minden szubjektív vagy pszichológiai fogalomtól függetlenül fejleszthető ki. Az a lényege, hogy a cselekvő ember *szituációját* kielégítően elemzi, hogy a cselekvés a szituációból magából legyen értelmezhető minden további pszichológiai segítség nélkül. Az objektív „megértés” annyit jelent, hogy lássuk a cselekedet objektíve a *szituációnak megfelelő* voltát ... A szituációanalízis módszere tehát individualisztikus módszer ugyan, de nem pszichológiai, mivel elvileg kikapcsolja és objektív szituációelemekkel helyettesíti a pszichológiai tényezőket. (Popper [1962] 1976, 297–299. o.)

Az egyes hangsúlyjaiban némileg túlzó megfogalmazásból kirajzolódó megközelítés modern eszköztáráról – a társadalomtudósok növekvő tábora szerint – a racionális döntések elmélete gondoskodik.

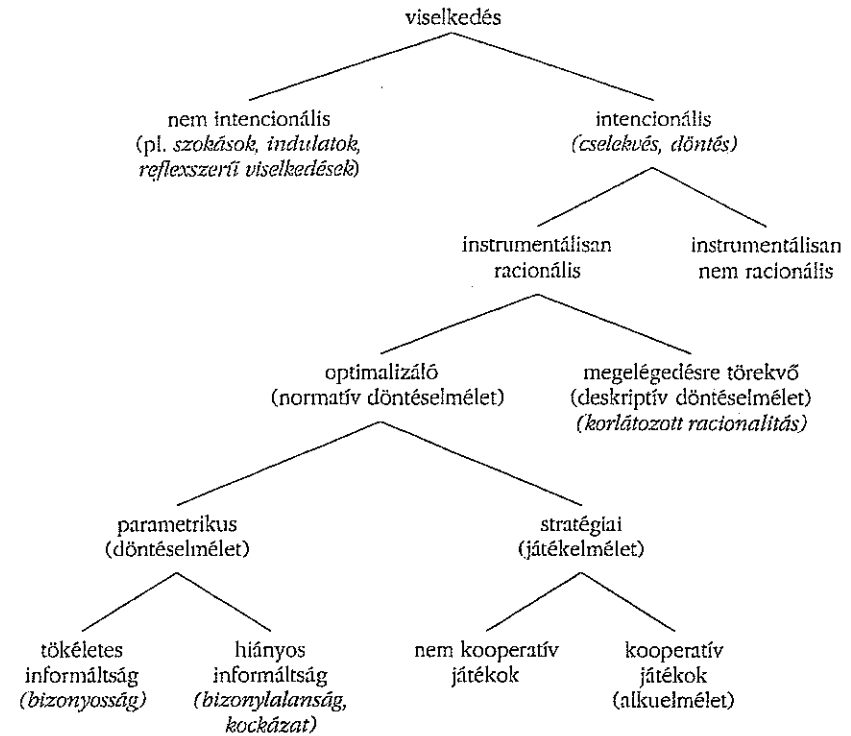
A RACIONÁLIS CSELEKVÉS (DÖNTÉS) IDEÁLTÍPUSAI

5. Az *individualisztikus* ideáltípusok az emberi cselekvések (*döntések*) különböző változatainak megragadására kialakított fogalmi konstrukciók.¹¹ Az efféle fogalmak legfontosabb elmélettörténeti előzményei a – Max Weber által kidolgozott – célracionális és értékracionális cselekvések ideáltípusai.¹² Célracionális cselekvésről beszélünk, ha az érdekeltek *mértegelik* – általában saját értékeiktől függő – céljaik elérésének alternatív eszközeit, valamint az egyes eszközök alkalmazásával járó előrelátható (előnyös és/vagy hátrányos) mellékhatásokat, és mindezek alapján választanak a cselekvési alternatívák közül. Értékracionálisan viszont – durván – azok cselekszenek, akik viselkedésüket bizonyos társadalmi *normákhoz* igazítják, és nem számolnak cselekvéseik várható következményeivel.

A modern cselekvéseméleti tipológiák egyik ismert változata (Elster 1983a, 69. o.) alapján az ideáltípusos döntési és cselekvési helyzetek alábbi változatait különböztethetjük meg:

¹¹ Carl Hempel szerint a tudományos fogalmak három alapváltozatát az osztályozási típusok, a szélső (vagy tiszta) típusok és az ideáltípusok alkotják (Hempel 1965). Jürgen von Kempfski tett különbséget a társadalmi egészek fogalmi megragadására kialakított holisztikus és az egyéni viselkedések fogalmi megragadására kialakított individualisztikus ideáltípusok között (Kempfski [1972] 1978).

¹² Weber 1987, 49–50., 53–54. o. Weber metodológiai álláspontjának racionális rekonstrukciójához lásd Csontos 1997. Lásd még Bertalan é. n., 43–54. o.

Viselkedésnek nevezzük az emberi magatartás kívülállókkal által közvetlenül észlelhető, a behaviorizmus ingerválasz sémája révén leírható részét. A cselekvés viszont olyan viselkedésnek tekinthető, amelyhez szándék (intenció) is tartozik. Adott cselekvés *közvetlen* megértése éppen a viselkedési megnyilvánulás mögött meghúzódó szándék feltárását, a viselkedés megfelelő intencionalisztikus leírását jelenti. Az intencionális viselkedések két legfontosabb típusát – amint az az ábráról kitűnik – az instrumentálisan racionális és az instrumentálisan nem racionális („irracionális”) cselekvések alkotják. A hangsúlyt a továbbiakban az instrumentálisan racionális cselekvés (döntés) ideáltípusainak bemutatására helyezem.

6. A korlátozott racionalitás elméletének képviselői¹³ a döntéshozatal belső (kognitív) *korlátait* hangsúlyozzák. A döntéshez szükséges információ korlátozottsága és költségessége, az alternatívák és következményeik feltárásával járó keresési folyamatok, az emberek korlátozott kognitív képességei egyaránt a tökéletes racionalitás érvényesülésének akadályai: a döntéshozók nem keresik a legjobb alternatívát, döntésüket az elég jó alternatíva kiválasztására korlátozzák. A korlátozott racionalitás koncepciójának kritikussai¹⁴ ugyanakkor rámutatnak a megelégedettségre törekvés fogalmának *ad hoc* jellegére.

¹³ Lásd mindenekelőtt Simon 1982, 33–40. o.

¹⁴ Lásd például Elster 1986a, 26–27. o.

Az elmélet ugyanis nem ad választ arra az alapvető kérdésre, hogy az emberek miért olyan megelégedettségi- vagy igényszintekkel rendelkeznek, amilyenekkel. A döntéshozók igényszintjeit inkább adottságként fogja fel. Ez viszont – többek között – éppen azt jelenti, hogy a szóban forgó elmélet inkább tekinthető a viselkedés leírásának, mint magyarázatának.

7. Az optimalizáló döntések elméletében a döntési szituációk három alkotóelemét különböztethetjük meg:¹⁵

– a megvalósítható alternatívák halmaza: az összes olyan cselekvési lehetőség, amely különböző természetű (pl. temporális, logikai, társadalmi, gazdasági, intézményi) korlátozó feltételeket elégít ki;

– a szituáció oksági szerkezete, amely meghatározza, hogy az egyes alternatívák milyen következményekkel járnak;

– a megvalósítható alternatívák szubjektív rangsorolása, amely az alternatívák várható következményeinek preferenciarendezésén nyugszik.

Mindezek alapján racionálisan dönteni annyi, mint kiválasztani a megvalósítható alternatívák halmazából a valamilyen szempontból legjobb – pontosabban a legnagyobb hasznossággal kecsegtető – elemet. A paradigmaticus példát a fogyasztói magatartás mikroökonómiai modellje kínálja. A racionális fogyasztó számára megvalósítható alternatívák („fogyasztói kosarak”) halmazát a fogyasztó jövedelme, a javak ára és elérhetősége jelöli ki. A fogyasztó ízlése alapján képes felmérni, hogy az egyes javak különböző mértékű fogyasztása milyen hatást gyakorol rá. Továbbá képes felbecsülni az említett hatások „jószágát”, és ennek alapján rangsorolni tudja az alternatívákat.

8. Az optimalizáló döntési helyzeteket – amint az a korábbi ábrából is kitűnik – két szempontból osztályozhatjuk. Egyfelől különbséget tehetünk *parametrikus és stratégiai* döntések között. Egy parametrikus döntési helyzetben („természet elleni játszmák”) a döntéshozó kizárólag olyan korlátozó feltételekkel – a szituáció paramétereivel – találja szemben magát, amelyek adottak számára, vagyis amelyeket nem áll módjában befolyásolni. A stratégiai helyzeteket („emberek elleni játszmák”) viszont a döntések kölcsönös függősége (interdependenciája) jellemzi: a döntéshozónak itt előzetesen mérlegelnie kell a többiek várható döntéseit, és egyúttal fel kell becsülnie azt is, hogy a többiek miképpen anticipálják az ő döntését. A stratégiai döntések képezik a játékelmélet tárgyát. Egy játékszituációban valamennyi cselekvő rendelkezik a lehetséges választások („stratégiák”) valamilyen halmazával. A játékosok azáltal, hogy kiválasztják a megvalósítható alternatíváik halmazának valamelyik elemét, előidézik a játék valamelyik kimenetelét. Az egyes cselekvők képesek a szóban forgó kimeneteleket preferenciáik alapján sorba rendezni. A stratégiai helyzetekben az interdependenciák három alaptípusa fordul elő:

- minden egyes játékos nyereménye függ az összes többi játékos nyereményétől;
- minden egyes játékos nyereménye függ az összes többi játékos döntésétől;
- minden egyes játékos döntése függ az összes többi játékos anticipált döntésétől.

9. A játékelmélet két különböző szempontból veszi szemügyre az efféle helyzeteket.

A nem kooperatív (vagy nem megegyezéssel) játékok elmélete a döntési problémát kizárólag a racionális cselekvő szemzöngéből vizsgálja. Az egyéni szempontból racionális választások azonban gyakran járnak olyan következményekkel, amelyeket valamennyi játékos számára kedvezőtlenebbek a játék azon kimenetelénél, amelyet más stratégiák választása idézett volna elő. A kooperatív (vagy megegyezéssel) játékok elmélete viszont feltételezi, hogy ez nem fordulhat elő. Elsősorban azért nem, mert az efféle játékokban (pl. az alkuhelyzetekben) lehetőség van együttes stratégiaválasztásra, érvényt lehet szerezni a megkötött egyezségeknél, és mód van a közös nyeremények újrafelosztására. Az efféle alkudozási játékok pazar elemzését nyújtja Thomas Schelling kötetünkben szereplő *Esszé az alkúról* című írásában, melyben részletesen bemutatja az alku kimenetelét befolyásoló mechanizmusokat.

A nem kooperatív játékok tovább osztályozhatók. Először is különbséget tehetünk az állandó (vagy nulla) és a változó (vagy nem nulla) összegű játékok között. Az állandó összegű játékokban a felosztható nyeremény nagysága adott, csak a nyeremények megoszlása függ az érintettek stratégiaválasztásától. Az egyik játékos nyereménye szükségképpen a másik veszteségét jelenti. A változó összegű játékokban viszont a cselekvők stratégiaválasztása mind a nyeremények megoszlását, mind a nyeremények nagyságát befolyásolja.

A nulla összegű játékok a tisztán konfliktusos játékok. A változó összegű játékok lehetnek tisztán koordinációs vagy vegyes motívumú – egyszerre konfliktusos és koordinációs – játékok. A koordinációs helyzeteket a koordinációs játékok elmélete vizsgálja. Efféle koordinációs probléma megoldását jelenti például az a szabály, amely a közúti közlekedésben az úttest jobb (vagy bal) oldalán haladást írja elő. Amíg mindenki ugyanazt teszi, nem számít, hogy mit tesz az egyes szereplő: a játékosok érdekei többé-kevésbé egybeesnek. A koordinációs problémákat, valamint a megoldásukat szavatoló társadalmi intézmények (koordinációs normák) két alaptípusát – a koordinációt decentralizáltan előmozdító konvenciókat és a koordinációt centralizáltan megvalósító rendeleteket – mutatja be empirikus példákba ágyazva Edna Ullmann-Margalit híres könyvének (*The Emergence of Norms*) válogatásunkban szereplő kulcsfejezete.

10. Az egyszerre konfliktusos és koordinációs játékok alkotják az alkalmazott játékelmélet központi tárgyát. Ezek például olyan helyzetben alakulhatnak ki, amelyben minden egyes játékos számára kedvezőbb, ha valamennyien ugyanolyan stratégiát választanak, néhányan azonban előnyben részesítik azt az esetet, amelyben mindenki X-et, a többiek viszont azt, amelyben mindenki Y-t választanak. Ha például férj és feleség egyaránt jobban szeretne ugyanabban az étteremben vacsorázni, mint különböző helyen, de a feleség a kínai, míg a férj a görög konyhát kedveli, akkor helyzetüket egyszerre jellemezhetjük a közös érdek és érdekkonfliktus fogalmaival. Ezt a játékot gyakran „nemek harca” néven emlegetjük, habár sok más kontextusban is előfordulhat.

A vegyes motívumú (egyszerre konfliktusos és koordinációs) játékokban a szereplők két stratégia – a kooperáció (K) és a dezertálás (D) – közül választhatnak. Kétszemélyes játék esetében – amit könnyen általánosíthatunk többszemélyes esetekre is – négy lehetőséggel számolhatunk:

¹⁵ A kifejtésben elsősorban Elster (1986a, 4–11. o.) munkájára támaszkodom. A racionális döntések elméletének klasszikus tárgyalása: Luce – Raiffa 1957. Az elmélet alapfogalmainak hagyományos tárgyalásához lásd még például Rapoport 1989, 1–7., 55–58., 70–72., 216–230. o.; Csontos 1985, 10–27., 51–89. o.

	Az „Én” választása:	A másik játékos választása:
X	K	K
Y	K	D
Z	D	K
W	D	D

A – már korábban említett – fogolydilemma-helyzetben a racionális játékosok a fenti kimeneteleket (stratégikombinációkat) a Z–X–W–Y preferenciasorba rendezik. A játék természetes megoldása a kölcsönös dezertálás, ami ugyan egyensúlyi helyzet, mivel egyik fél sem tud egyoldalú lépéssel javítani saját helyzetén, de nem Pareto-optimum, mivel mindkét játékos számára kedvezőtlenebb következményekkel jár annál, mint ha mindkétten a kooperációt választották volna. A „gyáva nyúl”-játékban (*Chicken game*) a stratégikombinációk preferált sorrendje Z–X–Y–W lesz.¹⁶ Itt a legrosszabb, ami megtörténhet, nem az egyoldalú kooperáció, hanem a kölcsönös dezertálás. A biztosítójátékban (*Assurance game*) a preferenciarendezés: X–Z–W–Y. Minden egyes szereplő kész kooperálni, de csak abban az esetben, ha biztosítva van arról, hogy a többiek is ezt teszik. A játékok alaptípusainak kidolgozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Anatol Rapoport, aki a hatvanas évektől több nagy hatású könyvében és tanulmányában elemezte részletesen és a társadalomtudományi alkalmazások szempontjából úttörő módon a fontosabb játékokat. Itt közölt tanulmánya áttekinti a legegyszerűbb játszmák alapváltozatait, melyek találó elnevezéseikkel egyúttal sejtetik a fontosabb empirikus alkalmazási lehetőségeket.

11. A fogolydilemma minden bizonnyal az egyik legtöbbet használt és legmélyebben tárgyalt játékelméleti modell. Kvázi n személyes változatában¹⁷ az A szereplő a mindenkor „Én”, míg a B szereplő „Mindenki más”. Jelölje A_1 , ill. B_1 az A, ill. a B szereplő „dezertőr” stratégiáját, A_2 , ill. B_2 pedig A és B „kooperatív” stratégiáját:

		B:	
		„Mindenki más” B_1	B_2
A: „Én”	A_1	P	Q
	A_2	R	S

A P, Q, R, S állapotok a mindenkor „Én” szempontjából a következő kimeneteleket (stratégikombinációkat) jelentik:

P: A_1B_1 : *általános egoizmus*, ahol mindenki a „dezertőr” stratégiát választja;

¹⁶ Ez a játék az amerikai ifjúság körében népszerű „időtöltésről” kapta nevét. A játék lényege az, hogy a két játékos autóval elindul egymással szemben. A játék vesztese pedig az lesz, aki – a frontális ütközés elkerülése érdekében – hamarabb tér ki a másik versenyző elől.

¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy az n szereplős fogolydilemma típusú helyzetek ábrázolására jól alkalmazhatók a kritikus nagyságú tömeg elvén nyugvó ún. Schelling-diagramok. Lásd pl. Elster [1989] 1995, 131–134. o. Változatásunkban Thomas Schelling – a *Micromotives and Macrobehavior* című könyvéből származó részletben – mutatja be ezeket a szellemes modelleket, más hasonló modellek társaságában. Schelling elemzései mindmáig a racionális döntések elméletének legeredetibb és legsokoldalúbb társadalomtudományi alkalmazásai közé tartoznak.

Q: A_1B_2 : a „*potyautas*” kimenetel, ahol az „Én” a „dezertőr”, míg „Mindenki más” a „kooperatív” stratégiát választja;

R: A_2B_1 : cinikusan fogalmazva a „*balek*” (patetikusan a „*mártír*”) kimenetel, ahol az „Én” a „kooperatív”, míg „Mindenki más” a „dezertőr” stratégiát választja;

S: A_2B_2 : *általános kooperáció*, ahol mindenki a „kooperatív” stratégiát választja.

Hogyan fogja a racionális egyén a játék kimeneteleit preferenciái alapján rangsorolni? A kérdéses sorrend – a korábban elmondottakkal összhangban – így fest: $Q > S > P > R$. Mi jellemzi az effajta helyzeteket? A játékban az „egoista” stratégia *domináns*, azaz minden egyes játékos számára ez a legjobb választás, függetlenül a többi játékos döntésétől. A játék megoldása ily módon az általános egoizmus lesz: az egyéni racionalitás együttesen katasztrofális (szuboptimális) helyzetet eredményez.

Hogyan lehet az egyéneket arra ösztönözni, hogy elkerüljék az efféle helyzetekben rejlő társadalmi csapdákat? Egyesek szerint a helyzet ismétlődése önmagában javítja az együttműködés esélyeit, megteremtve a dezertőrök szankcionálásának lehetőségét (Axelrod 1984). Mások – részben az Olson-féle hagyományra támaszkodva – centralizált társadalmi intézmények szerepét hangsúlyozzák, s emellett érvelnek, hogy az ilyesfajta szabályfogatosító mechanizmusok garantálhatják a modern társadalmakban a nagy léptékű kooperációs problémák megoldását (Schotter 1981, Mueller 1989, 9–36. o.). Filozófusok és szociológusok viszont gyakran – kilépve a szó szűkebb ökonomiai értelmében vett racionális és önérdékelvű motívációk világából – a morálban, az erkölcsi értékekben és a társadalmi normákban vélik felfedezni a kiutat.¹⁸ Derek Parfit – kötetünkben olvasható fejtegetéseiben – éppen arra tesz kísérletet, hogy aprólékosan elemezze a fogolydilemma-helyzetet az erkölcsfilozófia nézőpontjából.

12. A döntési helyzetek másik alapvető osztályozási szempontja alapján különbséget tehetünk a cselekvési alternatívák következményeire vonatkozó tökéletes és hiányos informáltság között. Amikor például egy mezőgazdasági vállalkozónak két terményfajta közül kell választania, a várható terméseredmény a következő év időjárási állapotaitól (az ún. világállapotoktól) is függ. Ez viszont nem jelezhető előre teljes bizonyossággal. Gyakorlatilag az összes valóságos szituáció ebbe a típusba tartozik, néhány azonban közülük erősen megközelíti a teljes bizonyosság határesetét.

Az olyan döntési szituációk, amelyekben az információk valóban hiányosan állnak az érdekeltel rendelkezésére, a *kockázat* és a *bizonytalanság* fogalmaival jellemezhetők. Kockázatról beszélünk azokban az esetekben, ahol az egyes cselekvési alternatívák várható következményeihez számszerű valószínűségi értékek rendelhetők. Bizonytalanság esetén erre nincs lehetőség.

Ez egyike azoknak az alapkérdéseknek, amelyben nincs teljes egyetértés a hagyományos és a modern (bayesianus) döntésemélet hívei között, habár egyre több jel utal a modern álláspont általános elfogadottságára. Utóbbiak szerint ugyanis a racionális cselekvők *minden* helyzetben képesek többé-kevésbé megbízható (puhább vagy keményebb) szubjektív valószínűségi becsléseket kialakítani a rendelkezésükre álló információk (tudás) alapján a világállapotok bekövetkezésére vonatkozóan. Bizonytalanság és kockázat közti különbség eltűnik: a megfelelő normatív döntési kritérium szerint azt az alternatívát

¹⁸ Lásd például Elster 1985b, Elster 1989b, 186–214. o., Downs 1991.

kell választani, amelyik révén a (szubjektíve) várható hasznosság maximalizálható. Egy cselekvés várható hasznosságát azon hasznosságok súlyozott átlagaként határozhatjuk meg, amelyekkel a kérdéses cselekvés a különböző világállapotok bekövetkezése esetén jár. A súlyokat pedig a szóban forgó állapotok bekövetkezési valószínűségei adják. A racionális döntések elméletének alapfogalmait és alapmodelljeit ilyen szellemben tárgyalja a két kiváló közgazdász, Hirschleifer és Riley válogatásunk nyitótanulmányában. A kockázat melletti döntések elméletében megfogalmazott döntési kritériumot – a szubjektíve várható hasznosság maximalizálását – azonban a valóságos döntéshozók a valóságos döntési helyzetekben szisztematikusan megsértik. A modern döntépszichológia két kiemelkedő alakja, Kahneman és Tversky az elsők között azonosította az efféle irracionális viselkedések különböző típusait. Kötetünkben közölt tanulmányukban kifejtett kilátáselméletük – melynek lényege durván az, hogy kockázatos helyzetekben a döntéshozók kockázatvállalási hajlandósága különbözik nyereségek, illetve veszteségek esetén – magyarázattal szolgál ezeknek a jelenségeknek egy részére, s ma már a döntésemélet szerves része.

MAGYARÁZAT, MEGÉRTÉS, MECHANIZMUSOK

13. A társadalomtudományok számára megfelelő magyarázatparadigma az alábbi mozzanatokra bontható (Elster 1982, 463. o.):

- a preferenciák keletkezésének és változásának („szubintencionális okság”) magyarázata (pl. szocializáció, adaptív preferenciák);
- az egyéni cselekvések és interakciók intencionális magyarázata (motivációszerű megértése) mikromechanizmusok (mindenekelőtt racionális döntések és játékok) terminusaiban;
- az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek és kölcsönhatásuknak („szuprainencionális okság”) magyarázata mikro-makro mechanizmusok (pl. láthatatlan kéz, célellentétes következmények) terminusaiban.

14. A preferenciák keletkezésének alapvető makro–mikro mechanizmusa a szocializáció. A preferenciák változásának egyik érdekes oksági mechanizmusát viszont az ún. alkalmazkodó preferenciák („savanyú szőlő” típusú mechanizmusok) adják. Akkor beszélünk alkalmazkodó preferenciákról, ha A és B egyaránt lehetséges döntési alternatíva, de csak A eleme a megvalósítható alternatívák halmazának, viszont B kívánatos alternatíva, s egy ilyen helyzetben a döntéshozó előnyben részesíti a megvalósítható alternatívát (A-t) a kívánatos (B-vel) szemben, és egyúttal B-t törli a kívánatos alternatívák közül. Ellentétesen alkalmazkodó preferenciái vannak az olyan döntéshozónak, aki mindig előnyben részesíti a nem megvalósítható alternatívát a megvalósíthatóval szemben.

A racionális döntések hagyományos elméletének alapfeltevései szerint a preferenciák (vágyak) függetlenek a cselekvést korlátozó feltételektől, a modellekben külső adottságként kell kezelni őket, magyarázatra nem szorulnak. Az elmélet empirikus relativizálása során – mások mellett – Jon Elster oldotta fel ezt a feltevést, kidolgozva a preferenciák alakításának tipikus oksági mechanizmusait. A *Sour Grapes* című könyvéből származó részletben ezeket ismerheti meg az olvasó.

15. Az intencionális magyarázatok két változata a „szubjektíve” (azaz az érdekelttek szemszögéből) racionális cselekvések magyarázata és az „objektíve” (azaz valamilyen helyességi kritérium alapján) racionális cselekvések magyarázata (Wright [1971] 1987, 125–125. o.; Csontos 1985, 5–7. o.).

Egy *szubjektíve* racionális cselekvés intencionális magyarázata során induljunk ki egy tetszőleges E egyén valamilyen x cselekedetéből, vagyis explanandumunk legyen az „E x-et teszi” kijelentés. Jelöljük ezt az állítást C-vel! A magyarázat során az „E miért teszi x-et?” kérdésre kívánunk választ adni. Abban az esetben mondhatjuk, hogy „megmagyaráztuk” (vagy Max Weber kifejezésével: *motivációszerűen megértettük*) E cselekedetét, ha C-t sikerült levezetni a magyarázat explanansát alkotó premisszákból.

Az első premissza E szándékaira (célkitűzéseire) vonatkozik. Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy E-nek csupán egy célja van. Jelöljük A-val ezt a premisszát:

A: „E-nek az a szándéka (célja), hogy megvalósítsa (előidézze) y-t.”

A második premissza az első premisszában szereplő szándék (cél), valamint a kérdéses szándék (cél) elérésének eszközei közti kapcsolatot rögzíti. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy y megvalósításának pusztán egyetlen eszközét – nevezetesen x-et – kell számításba venni. A második premisszát B-vel jelöljük:

B: „E úgy véli (meg van győződve arról), hogy csak akkor valósíthatja meg (idézhetsi elő) y-t, ha x-et teszi.”

Az A premisszát cél- (vagy voluntatív) premisszának, míg B-t eszköz- (vagy kognitív) premisszának nevezik. A magyarázat szubjektíve racionális jellege pedig azt jelenti, hogy a következtetés érvényesnek tekinthető, függetlenül attól, hogy a második premisszában szereplő cél-eszköz reláció valójában igaz vagy hamis. A lényeg az, hogy a vizsgált cselekvő igaznak tartja.

A szubjektíve racionális cselekvések intencionális magyarázatának általános sémája tehát a következő:

Explanans:

A: E-nek az a szándéka (célja), hogy megvalósítsa (előidézze) y-t.

B: E úgy véli (meg van győződve arról), hogy csak akkor valósíthatja meg (idézhetsi elő) y-t, ha x-et teszi.

Explanandum:

C: E x-et teszi.

16. Az objektíve racionális cselekvések intencionális magyarázatában az eszközpremisszában szereplő megállapítás egy helyességi kritérium alapján érvényes – vagyis nem pusztán a szereplők meggyőződésén alapuló – cél-eszköz relációt fejez ki. Az efféle magyarázatok legfontosabb típusváltozatát a racionális döntések normatív ideáltípusain nyugvó

magyarázatok alkotják. Az ilyen érvelésekben a cselekvők célja az, hogy optimalizálják saját helyzetüket: a megvalósítható döntési alternatívák halmazából kiválasszák a legjobb eredménnyel („haszonnal”) kecsegtető lehetőséget. A második premisszában szereplő összefüggést pedig a racionális döntések elmélete alapján fogalmazhatjuk meg. A szóban forgó elmélet ugyanis éppen azt mondja meg, hogy a különböző döntési helyzetekben mit tennének a tökéletesen racionális cselekvők: a bizonyosság körülményei között – vagyis azokban a szituációkban, amelyekben a döntéshozók tudják, hogy melyik világállapot következik be – a döntés a preferenciarendezésben első helyen álló alternatíva kiválasztására korlátozódik. Bizonytalanság esetén – vagyis az olyan szituációkban, amelyekben az érdekelték hiányosan informáltak a lehetséges világállapotokról, s nem tudják megbecsülni azok bekövetkezési valószínűségeit – a tökéletesen racionális cselekvő a dominanciaelv vagy egyéb kritériumok alapján (például a Laplace-kritérium, a maximin-elv, a minimaxkockázat-elv, a maximax-elv) alapján dönt. Kockázat esetén viszont azt az alternatívát választja, amelyik a legnagyobb (szubjektíve) várható hasznossággal kecsegtet.

Hogyan fest mindezek alapján az objektíve racionális cselekvések intencionális magyarázatának általános sémája?

Explanans:

- A: E-nek az a szándéka (célja), hogy – adott helyzetben – *optimalizálja* saját helyzetét.
 B: E – a racionális döntések normatív elmélete értelmében – csak akkor optimalizálhatja saját helyzetét, ha x-et teszi.

Explanandum:

- C: E-nek – adott helyzetben – x-et *kell* (kellene vagy kellett volna) tennie.

17. Az ún. szuprainencionális oksági mechanizmusok elemzésére például a láthatatlan kéz, ill. a céllentétes következmények típusú érvelések alkalmasak (Elster 1985a, 22–27. o.). Ezek segítségével azt elemezhetjük, hogy bizonyos állandósult és előnyös voltak miatt szándékoltak tűnő viselkedési módok vagy társadalmi intézmények hogyan jöttek létre egyének nem szándékolt cselekvései következtében: a láthatatlan kéz séma révén bizonyos szándékolt következmények *mellett* előálló kedvező következmények, míg a céllentétes következmények séma révén bizonyos szándékolt következmények *helyett* előálló hátrányos következmények megragadására nyílik lehetőség.

A láthatatlan kéz típusú érvelés általános sémája:

- (i) A csoport tagjai x elérésére törekszenek.
 (ii) A csoport tagjai úgy vélik (meg vannak győződve arról), hogy ha y-t teszik, elérik x-et.
 (iii) A csoport tagjai nem tudják, hogy ha y-t teszik, akkor ez a szándékolt z következmények *mellett*, w nem szándékolt következménnyel is jár.
 (iv) w előnyös A csoport tagjai számára.

A céllentétes következmények típusú érvelés általános sémája:

- (i) A csoport tagjai külön-külön x elérésére törekszenek.
 (ii) A csoport tagjai úgy vélik (meg vannak győződve arról), hogy ha y-t teszik, elérik x-et.
 (iii) A csoport tagjai nem tudják, hogy ha mindannyian y-t teszik, akkor a szándékolt z következmények *helyett* w nem szándékolt következménnyel jár cselekvésük.
 (iv) w hátrányos A csoport tagjai számára.

ÖSSZEGZÉS

A racionális döntés az egyéni cselekvést alakító mikromechanizmusok egyike. A környezethez való optimális alkalmazkodás formája. Mindazonáltal – amint azt a racionalitás érvényességi körét firtató kutatók részletesen bemutatják (Elster 1983b, Elster 1989a) – nem csálthatatlan mechanizmus. A racionális döntések elmélete – mint bármely más tudományos elmélet – kudarcot vall egyfelől, ha nem képes egyértelmű előrejelzések megfogalmazására (meghatározatlanság), másfelől, ha előrejelzései nem állják ki a tapasztalati próbákat, vagyis a valóságos döntéshozók nem úgy viselkednek, ahogy azt az elmélet előírja (irracionalitás). Több optimum vagy összemérhetetlen alternatívák esetén például a racionális döntés meghatározatlan. Az akaratgyengeség, a rövidlátás, a vágyteljesítő gondolkodás, a kognitív torzításokon alapuló irracionális vélekedések pedig az irracionális különböző esetei.

Mindazonáltal: akár az irracionális fogalmi meghatározására és típusokba sorolására, akár a különféle irracionális viselkedési formákat alakító mikromechanizmusok feltárására törekszünk, legkézenfekvőbb – ha nem egyetlen – *heurisztikus* eszközként a racionális döntések elméletéhez fordulhatunk. Nem csupán a többé-kevésbé racionális viselkedések – melyek tartományát ma már a társadalomtudósok többsége egyre inkább tágabbnak tartja a szűken vett gazdaság szférájánál – leírásához és magyarázatához, hanem az irracionális viselkedések fogalmi megragadásához is szükségünk van a racionalitás jól definiált és viszonylag egyértelmű fogalmára, a racionális döntés ideáltípusaira. John C. Harsanyi, magyar származású Nobel-díjas amerikai közgazdász szerint például a racionális döntések elméletének alapvető célja, hogy segítse a társadalomtudományokat a valóságos emberi viselkedés előrejelzésében és magyarázatában. Harsanyi az alábbiakban összegzi, hogy milyen célokra használhatók az empirikus társadalomtudományokban a racionális döntés normatív elméletei:

- „1. Annak *fogalmi tisztázására*, hogy miképpen határozható meg a racionális viselkedés különféle társadalmi helyzetekben.
2. Az emberek valóságos viselkedésének *magyarázatára és előrejelzésére* (azokban az esetekben, amelyekben viselkedésük nagyfokú racionalitást mutat és ezáltal megenged valamilyen racionalisztikus elmélet terminusaiban történő magyarázatot).
3. *Heurisztikus kritériumok* kialakítására a társadalmi viselkedés (nem racionalisztikus) magyarázó és előrejelző elméletei számára (még azokban az esetekben is, amelyekben a viselkedés eltér a racionalitás normatív fogalmától).

4. Az *értékelés* deskriptív *sztenderdjének* megalkotására, amely alapján megítélhető az emberek viselkedésének racionalitása." (Harsanyi 1977, 19. o.).

Csak a racionálishoz *képest* tudunk egy viselkedést vagy vélekedést irracionálisnak minősíteni. A racionális-irracionális komplementer fogalmak,¹⁹ s a fogalom- és magyarázatalkotás *logikai* rendjében szükségképpen a racionális az elsődleges. Míg a racionalitást – valamilyen formában – mindig előfeltételezi az emberi motiváció bármely nem racionalisztikus elmélete, addig a racionalitás nem előfeltételez semmi más elméletet az emberi motivációról (Elster 1989a, 29. o., Abell 1991a, X. o., Abell 1992). -

Némileg hasonló a helyzet az önérdékkövetés feltevésénél: „Bizonyos értelemben az önérdék ... alapvetőbb, mint az altruizmus. A természeti állapot – jóllehet gondolat kísérlet – logikailag koherens helyzet. Olyan világot viszont nem tudunk logikailag koherensen elképzelni, amelyben mindenkinek kizárólag altruista indítékai vannak. ... Ez tisztán logikai kérdés. Ahhoz, hogy egyesek altruisták lehessenek, másoknak legalább időnként önzőnek kell lenniük, de mindenki mindig *lehetne* önző. Az a feltevés, hogy minden viselkedés önző, a lehető legtakarékosabb, és a tudósok mindig szeretnek kevésbé sokat megmagyarázni. De ebből ... nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az önzés a legelterjedtebb motiváció.” (Elster [1989] 1995, 61. o.). Némileg hasonlóan ahhoz, ahogy az önérdékkövetés fogalmilag-logikailag elsődleges az altruizmussal szemben, a racionalitás fogalmilag-logikailag elsődleges az irracionalitással szemben. Ebből pedig a társadalomtudományos kutatások *rendjére* vonatkozóan – többek között – az az általános metodológiai alapelv következik, hogy a kutatásban – legalábbis ha nem szólnak ellene nagyon erős korábbi tapasztalati evidenciák – a racionalitás és önérdékkövetés feltevésén nyugvó leírás és magyarázat a természetes kiindulópont. Még akkor is, ha ez első pillanatra túl merész vállalkozásnak tűnik. A racionális döntések elméletén alapuló modellek még kudarcuk esetén is heurisztikus segítséget kínálnak annak megértéséhez, hogy mi történik, és miért. Látni, hogy adott következmények nem folyamánnyai racionális cselekvéseknek és interakcióknak, annyi, mint keresni egy olyan leírást és magyarázatot, amely az elmélet szóban forgó kudarcát tekinti kiindulópontnak. Ha több-kevesebb következtetéssel törekszünk érvényesíteni a fent körvonalazott célszerű, takarékos és termékeny kutatási logikát, akkor vélhetően nagyobb eséllyel számíthatunk a társadalmi cselekvés általánosabb elméletének megszületésére, melyben a racionalitásnak kitüntetett, de nem kizárólagos szerepe lesz.

¹⁹ Itt – a korábban kifejtettekkel összhangban – a racionalitás *legszűkebb* (ökonómiai), s ebből adódóan az irracionális *legtágabb* fogalmát használjuk: minden olyan viselkedést irracionálisnak tekintünk, amely megsérti az RDE előjelzéseit. Ez természetesen csak az egyik lehetséges felfogás, amelyben – Weber terminológiáját használva – a célracionálishoz képest minden másfajta – értékrationális, tradicionális, indulati-érzelmi és egyéb – cselekvésmód irracionális. A racionalitás tágabb fogalmába a cél- és értékrationális cselekvések egyaránt beletartoznak, s irracionálisak a tradicionális, indulati-érzelmi és egyéb viselkedésformák. A legtágabb racionalitáskonceptió ugyanakkor felöleli a megértés módszerével vizsgálható valamennyi cselekvéstípust, s irracionálisnak tekintő a nem intencionális (pl. reflexszerű) viselkedéseket. Mindazonáltal bármelyik felfogást is választjuk, a racionalitás-irracionális komplementer viszonyban áll, s csak a racionálishoz *képest* tudjuk az irracionalist definiálni. Márpedig ha a fogalomalkotás rendjében a racionalitás fogalma logikailag elsődleges, akkor célszerűnek, takarékosnak és termékenynek tűnik a racionalitás legszűkebb fogalmával *kezdeni*.

IRODALOM

- Abell, P. 1991a. Introduction az Abell (szerk.) 1991b. válogatáshoz.
 Abell, P. (szerk.) 1991b. *Rational Choice Theory*. Aldeshot–Brookfield, An Elgar Reference Collection.
 Abell, P. 1992. Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? In Coleman – Fararo (szerk.) 1992.
 Alexander, J. C. et. al. (szerk.) 1987. *The Micro-Macro Link*. Berkeley, University of California Press.
 Axelrod, R. 1984. *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books.
 Becker, G. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago, Chicago University Press.
 Bertalan L. é. n. *Előadások Max Weberről*. Előadásjegyzetek.
 Bertalan L. (szerk.) 1987. *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
 Bhargava, R. 1992. *Individualism in Social Science*. Oxford, Clarendon.
 Boudon, R. 1981. *The Logic of Social Action. An Introduction to Sociological Analysis*. London, Routledge and Kegan Paul.
 Boudon, R. 1987. The Individualistic Tradition in Sociology. In Alexander, J. C. et. al. (szerk.) 1987.
 Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
 Coleman, J. S. – Fararo T. J. (szerk.) 1992. *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park–London–New Delhi, SAGE.
 Csontos L. é. n. *A módszertani individualizmus néhány problémája*. Kézirat. BKE Központi Könyvtár.
 Csontos L. 1985. *Szituációs-logikai modellek a társadalomtudományban*. Kézirat.
 Csontos L. 1985–1986. *A közjauak problémája és a kollektív cselekvés elmélete*. Kézirat.
 Csontos L. 1997. Max Weber a gazdaságelmélet metodológiai alapjairól. *Szociológiai Szemle*, 1997/4, 3–18. o.
 Downs, A. 1991. Democracy and Social Values. In Monroe (szerk.) 1991.
 Elster, J. 1982. Marxism, Functionalism, and Game Theory. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*, 11, 453–482. o.
 Elster, J. 1983a. *Explaining Technical Change*. A Case Study in the Philosophy of Science. Cambridge, Cambridge University Press.
 Elster, J. 1983b. *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Elster, J. 1985a. *Making Sense of Marx*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Elster, J. 1985b. Rationality, Morality, and Collective Action. *Ethics*, 96, 136–155. o.
 Elster, J. 1986a. Introduction a Jon Elster (szerk.) 1986b. válogatáshoz.
 Elster, J. (szerk.) 1986b. *Rational Choice*. New York, New York University Press.
 Elster, J. 1989a. *Solomonic Judgements. Studies in the Limitations of Rationality*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Elster, J. 1989b. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Elster, J. [1989] 1995. *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományban*. Budapest, Osiris.
 Hardin, R. 1982. *Collective Action*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
 Harsanyi, J. C. 1977. *Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situations*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Hempel, C. G. 1965. Typological Methods in the Natural and the Social Sciences. In Hempel, C. G. *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York–London, Free Press. (Részletek magyarul: Bertalan László (szerk.): Az ideáltípusról I. *Szociológia*, 1978/2, 279–282. o.)
 Kempster, J. von. [1972] 1978. A rendezési fogalmak logikájáról, különös tekintettel a társadalomtudományokra. In Bertalan László (szerk.): Az ideáltípusról II. *Szociológia*, 1978/3, 455–468. o.
 Kosaka, K. 1991. A Model of Relative Deprivation. In Abell (szerk.) 1991.
 Lindenberg, S. 1985. An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular. *Sociological Theory*, 3, 99–114. o.
 Luce, R. D. – Raiffa, H. 1957. *Games and Decisions*. New York, Wiley.
 Mueller, D. 1989. *Public Choice II*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Monroe, (szerk.) 1991. *The Economic Approach to Politics. A Critical Reassessment of the Theory of Rational Action*. New York, Harper Collins Publishers.
 Olson, M. Jr. [1965] 1997. *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest, Osiris.
 Orthmayr I. 1997. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 1997/3, 3–31. o.
 Popper, K. R. [1962] 1976. A társadalomtudományok logikája. In Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Budapest, Gondolat.
 Popper, K. R. [1944/45] 1989. *A historizmus nyomorúsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Posner, R. 1992. *Economic Analysis of Law*. Boston–Toronto, Little, Brown, and Company.

- Radnitzky, G. – P. Bernholz (szerk.) 1987. *Economic Imperialism. The Economic Approach Applied Outside the Field of Economics*. New York, Paragon House Publishers.
- Rapoport, A. 1989. *Decision Theory and Decision Behaviour. Normative and Descriptive Approaches*. Dordrecht, Kluwer Academic Press.
- Roemer, J. 1986a. Rational Choice Marxism. In Roemer, J. (szerk.) 1986b.
- Roemer, J. (szerk.) 1986b. *Analytical Marxism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sandler, T. 1992. *Collective Action*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Schotter, A. 1981. *The Economic Theory of Social Institutions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Simon, H. 1982. *Korlátozott racionalitás*. Budapest, KJK.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1*. Budapest, KJK.
- Wright G. H. von. [1971] 1987. Magyarázat és megértés. In Bertalan László (szerk.) 1987.